

TRŽIŠČA NASILJA

Analiza o ciljni racionalnosti nasilja¹

Nasilje se povezuje z iracionalnim in čustvi. Državlanske vojne v osrednji Afriki in v srednji Jugoslaviji nam prikazujejo kot izraz sovraštva in maščevanja. Zato kličejo na pomoč psi-

hologe in pedagoge. Razširjeno je mnenje, da so pri oddaljenih ljudstvih stvari posebno jasne; etnologi naj bi označili "arhetipskost" nasilja, skušali naj bi razložiti "globoko zakoreninjen vzorec predlogičnih dispozicij". Toda ravno "v daljavi", na robu cvetočih industrijskih tržišč lahko zaznamo ciljno racionalno uporabljeno nasilje kot učinkovito sredstvo tržnogospodarskega zaslužkarskega stremenja. Moderne vojne potrebujejo, drugače kot gostilniški pretepi, strateško načrtovanje in logistiko. Brez hladnega načrtovanja preskrbe z

orožjem, strelivom, hrano in gorivom morija ne more dolgo trajati. Strateško ravnanje in vojaška logistika predpostavljata hladno glavo, ne pa trajno mobilizacijo čustev.

OD ČUSTEV K STRATEGIJI: INSTRUMENTALIZACIJA NASILJA

V vsakdanjem razglabljanju imamo pred očmi tri vrste nasilnega ravnanja, od katerih predvsem prva dva odpirata prostor poljudnemu in tudi intelektualnemu dojetanju: obramba, lov (na ljudi ali na njihovo premoženje) in instrumentalno nasilje. Oba, obramba in lov, se lahko izvršita tudi spontano. V tem primeru mobilizirata tudi instinktivno krmiljene pro-

¹ Za nasvete in kritiko se zahvaljujem Borutu Brumnu, Marcelu Djami, Felixu Elwertu, Huang Chuannjieju, Volkerju Janssensu, Ulrichu Hiemenzu, Ciru Krauthausenu, Gertu Spittlerju, Friedhelmu Streiffelerju (o Zairu), Trutz von Trotha in Petru Waldmanu. Erdmute Alber, Tilo Graetz, Sonia Heyer, Sabine Knoedlstorfer in Carolin Leutloff so mi omogočili, da sem z njihovimi še neobjavljenimi deli preveril moje teze o Borgu, Berbah, Somaliji, severnozahodni Keniji in Hrvaški. Fondacija Woklswagen je omogočila terenske raziskave v Tadžikistanu in Indiji (Julia Eckert), Bosni (Kristof Gosztony) in Etiopiji (Thomas Zitelmann), katerim se zelo lepo zahvaljujem. Predvsem Thomasu Zitelmannu se moram zahvaliti za prve pobude in mnoge kritične napotke.

cese. Izloči se adrenalin, okončine so odlično prekrvavljene, pozornost je osredotočena na izbrane motorične procese. Instrumentalno nasilje izključuje ravno te fenomene. Dominira hladen premislek stratega. Instrumentalno nasilje lokostrelcev zahteva distanco in mir.

Izraba drugih ljudi za instrumente nasilja, strateško nasilje, je naslednji korak. V tem primeru lahko akter na fronti spet vključi močne instinktivne procese, celo deluje lahko, kot če bi bil v transu. Primera za to sta trans Berserkerjev, kar je element germanskega vodenja vojne, ali trans pri malo kasneje obravnavanih Basedah. Resnični akter nasilja vendarle ni bojevnik, ki se povsem osredotoči na motorični cilj in vsaj nekaj trenutkov ni sposoben

40 - Policija pregleduje dokumente

refleksije dogajanja, temveč od vsega začetka hladnokrvno načrtujoči strateg, ki sami ali s pomočjo drugih pripeljejo bojevnike v to stanje. V evoluciji hominidov je bil prav očitno eden pomembnejših korakov razvoj inventarja, ki daje prednost instrumentalnemu in strateškemu nasilju, zaus-tavlja pa spontane izraze nasilja. Kdor povezuje nasilje z omejenim racionalnim nadzorom in sproščanjem adrenalina, je spregledal specifični družbeni značaj v človeških družbah dominantne oblike nasilja, namreč strateškega nasilja.

TRŽIŠČA NASILJA

V večini primerov lahko nasilje interpretiramo kot ciljno racionalno. To se pokaže v skrajnih primerih, ko se zdijo teze o iracionalnosti še posebej sprejemljive.² Zato kot predmet raziskave izbiramo tržišča nasilja.³ Tržišča nasilja razumem kot državljanske vojne, sisteme gospodarjev vojn ali za razbojništvo označene konflikte, pod katerih površino dominirajo svetovnonazorski in oblastnopolitični cilji ali ko pod domnevno tradicionalno določenimi bojnimi obveznostmi prevladuje gospodarski motiv materialnega dobička. Tržišča nasilja lahko nastanejo na nasilju prepuščenih območjih, predvsem v odsotnosti monopola nad nasiljem.

Racionalno dojetje ekonomsko trgovanje določa dolgoročno stabilen osnovni vzorec tržišč nasilja. V teh okvirih se uporabljata čustvi kot sta sovraštvo in predvsem strah, vendar sami ne tvorita strukture. Konfiguracija tržišč nasilja zagotavlja sam po sebi stabilizirajoč sistem. Na njih organizirano delujejo akterji, ki se sočasno gibljejo na internih tržiščih izsiljevanja in prekupčevanja ter zunanjih tržiščih diamantov, zlata, orožja in droge.

² Naš prikaz socialnega značaja nasilja, še posebej znotraj vsakokratnega okolja komunicirajočega in razumljenega ciljnoracionalnega nasilja, trči ob problem, ko nekatere družbe temo nasilja izključijo iz svoje samotematizacije. Svoje strukture opisujejo tako, kot da bi bilo nasilje izjema. Ta mirovna samopodoba danes dominantne intelektualne različice moderne postaja problem socioloških raziskav (prim. Joas 1996).

³ Pri opredelitvi tržišč nasilja deloma uporabljam tudi formulacije, ki sem jih zapisal že v Elwert (1995). Kako nastanejo tržišča nasilja - pogosto zaradi politične konfrontacije - in na kakšen način prenehajo obstajati, sem obravnaval tam.

Nasilju prepuščene imenujem tista območja, na katerih nobena trdna pravila ne omejujejo uporabe nasilja.⁴ Tudi na nasilju prepuščenih območjih obstajajo in nastajajo rutine, navade, ki zožujejo pričakovanja obeh strani. Komajda kakšna sankcija jih lahko stabilizira; kar ostane, je strah pred eskalacijo. Pri "pravilih" uporabe nasilja se računa tudi na njihovo krhkost: sporazumi med vojskujočima se stranema se lahko prekinejo; znotraj ene od vojskujočih strani lahko nasilje sproži klientelistične odnose med gospodarji vojn, oblastniki in vojaki. Na nasilju prepuščenih območjih celo umor iz užitka do ubijanja ni izključen, čeravno se lahko zdi večini akterjev neekonomičen.

Ko se srečata tržno gospodarstvo in nasilju prepuščena območja, lahko pride do nekakšnega pozitivnega povratnega delovanja: tržno gospodarski interesi povečujejo nasilju prepuščena območja in na nasilju prepuščenih območjih se v večji meri uresničujejo tržni interesi. Tako nastane samega sebe stabilizirajoči sistem trga nasilja, polje delovanja, ki ga določa pridobitveni cilj, na katerem se pojavljajo tako rop in izmenjave blaga kot tudi prehodne in kombinirane oblike (izsiljevanje odkupnin, cestnine, plačevanje varščine itd.). Pri tem se različne oblike delovanja tako zelo navezujejo ena

na drugo, da ima v osnovi vsak akter veliko možnosti od ropanja do trgovanja, torej, nikoli ne stoji čisti trgovec nasproti popolnemu roparju. Takšne primere najdemo v predkolonialni Afriki v zahodnoafriškem Borgu (Alber, 1997), v prostranih predelih vzhodne Afrike od Zanzibarja tja do bazena Konga (McLynn, 1992), na Kitajskem v dvajsetih letih (Ch'i, 1976), v Somaliji, Mozambiku (Geffray, 1992), Zairu, Afganistanu, Tadžikistanu in Bosni.⁵

V 19. stoletju je bila v bazenu Konga⁶ marsikatera takšna kalkulacija, ki je zasidrana v sistemu trga nasilja, za mnoge ljudi nova; brezobzirno uveljavljeno blagovno gospodarstvo jih je pomešalo in "moderniziralo". V takšnih razmerah so tržišča brez nasilja obstajala le pod zaščito vojaških voditeljev. Pogoji zaščite so bili za stalno naseljene ljudi davščina, za mobilne ali pregnane ljudi pa davščina v obliki spremstva, ki je vključevala pripravljenost posameznika na vojaško akcijo bodisi kot bojevnik, nosač ali kuharica (in konkubina).

⁴ Na območjih, naseljenimi z akefalnimi družbami, je lahko nasilje tudi brez monopola nad nasiljem zamejeno s konsenzualnim socialnim nadzorom. Kanalizirajo ga v legitime oblike sporov med skupinami, izločitev posameznika in smrtno "božjo sodbo".

⁵ Naslednje izpeljave se nanašajo na razmere v "državljskih vojnah" v Sierra Leonu, Liberiji (prim. Richards, 1993a), Sudanu, Angoli, severnem Maliju, Etiopiji, na etiopijsko-kenijski meji, v Centralnoafriški republiki, Čadu, Azerbajdžanu, severni Burmi in Kolumbiji.

⁶ Od vseh klateških voditeljev nam je poznan predvsem karavanski trgovec in trgovec s sužnji Tippu Tip in - tako je izgledal iz afriške perspektive - njegov majhni zaveznik Stanley. (Zadnji, ki naj bi se bojeval proti trgovini s sužnji, pa so ga tako neresno jemali, kot danes kakšno humanitarno pomoč, za katero se prej zdi, da je logistični podvig vojskujoči se strani v državljanski vojni.) Vasi stalno naseljenih kmetov so bile prisiljene stopiti v vojaške strukture, če niso želele postati nemočne žrtve lova na sužnje in ropanja. Trgovina je ponujala največje možnosti zaslužka. V prejšnjem stoletju je bila to trgovina s sužnji, slonovino, voskom in prestižnim blagom kot so zlatobleščeče medeninaste žice in tekstil. Donosna je bila tudi trgovina s poživilimi kot sta tobak in alkohol (tudi z glijenimi tobačnimi pipami). Prim. Stanley (1872, 1886, 1890) in Tippu Tip, izd. von Bontinck (1974). Za detajlni in kritični pregled pa dolgujemo zahvalo biografski reportaži Franka McLynna (1991, 1992), ki me je spodbudila k tej hipotezi.

41 - Kraljeva palača v Rabatu

Na tržiščih nasilja je posebej dobičkonosno trgovanje s poživili in drogami, v Somaliji npr. z mamilom Qat, z orožjem in gorivom oziroma nekdam s hrano za karavane, kar je ekvivalentno današnjemu pomenu diesla za vojsko. S trgovanjem pa se izmenjavata prav tako pomembni pridobitveni možnosti: rop in še zlasti zaslužnjevanje. V današnjem Mozambiku ponovno najdemo kot obliko bogatenja poleg ropa tudi zaslužnjevanje (Geffray, 1992). Rop le redko služi neposredni prisvojitvi. Kdor odvede hladilnike, video naprave in vozila (in še jasneje, kdor puli zlate zobe), tega ne počne zaradi svojih osebnih potreb, temveč reagira na povpraševanje prekupčevalcev.

Kot vmesna oblika med trgovanjem in ropom sta se razvili različici plačevanja varščine, imenovana tudi carina, in zajetje talcev. Danes je posebno aktualno varovalno spremstvo. Tihotapci diamantov in zlata v današnjem Zairu,⁷ preprodajalci qata v Somaliji, tihotapci smaragdov v Kolumbiji in ne nazadnje konvoji pomoči s hrano v Sudanu (prim. Allen, 1996), Somaliji (Duffield, 1997) in Bosni so v določenih obdobjih razvili to gospodarsko vejo v najpomembnejši sektor prihodkov posameznih gospodarjev vojn.

Odločitev o tem, ali bodo določeno blago ukradli ali pridobili s trgovanjem, je na tržiščih nasilja v principu vedno odprta. Akterjem se ta odločitev vedno predoča kot strateški trikotnik, sestavljen iz nasilja, trgovine in časa. Gospodar vojne se giblje med temi kotnimi točkami. Premišljuje in išče najboljši odnos med izdatkom in izkupičkom.

Najpomembnejše sredstvo trgovine je denar (ali kakšno podobno menjalno sredstvo). Prostorsko mobilnim roparjem-trgovcem so pomembne posebno tiste menjalne dobrine, ki jih je enostavno transportirati in glede na okoliščine celo skriti. Zaradi teh razlogov ima na tržišču nasilja trgovina z dragimi predmeti nesorazmerno težo. Diamanti, zlato,⁸ smaragdi, droge in orožje so še posebno zanimivi zato, ker se z enim samim njihovim transportom premika velika vrednost. Tam kjer so nastala nasilju prepuščena tržišča, se ne trguje samo v kvalitetnem segmentu, temveč se tovrstno trgovanje tudi poveča. Za ilegalno trgovino, tihotapljenje drog in orožja je lahko posebno privlačno profesionalno spremstvo gospodarjev vojn in v določenih okoliščinah celo skladiščna trgovina, vmesni tabor na "varnih" območjih. Trgovski tokovi ("tihotapske poti") naredijo ovinek skozi takšna področja.

Na zelo redkih, zato pa mednarodno posebej opazovanih tržiščih nasilja trgujejo še z enim blagom, ki ga kupci, ki prihajajo od

⁷ Ta panoga izvira iz prakse zairskega gospodarja vojne Kabile.

⁸ Z izjavo, da naj bi strukturo vzpostavljalo racionalno dojetje ekonomsko trgovanje in ne čustva, formuliram tezo, - pri čemer se sklicujem na Trutz von Trotha - ki je prav tako radikalna kot tudi sporna. Ali ne govori evidenca ritualno izraženih čustev proti racionalnosti tezi? Seveda ne trdim, da čustva nikjer v družbenem procesu ne vzpostavljajo strukture. Pri opisanih tržiščih spremljajo optimacijski procesi vsekakor zgolj gospodarsko inovativne. S tem ni izključeno, da čustva na stroškovni strani posameznih instrumentov ne gredo v denar, s čimer lahko oblikujejo stroškovno strukturo tržišča. Trgovanje z zlatom oz. dodeljevanje zaščite ali vsaj izsiljevanje varščine je bila specialnost preko 30 let delujočega gospodarja vojne Kabile, ki je zdaj v Zairu/Kongo deležen novih časti.

42 - Tako se voli

daleč, ne razpoznajo kot blago: z žrtvami, kar se prikazuje kot ideološki motiv, torej z neko obliko daru. Bitke se bojujejo zaradi idejnih ciljev, kar je pospremljeno z izčrpnimi poročili. Življenje “nasprotnika” ali pa tudi svojih ljudi se žrtvuje za stvar, ki nekaj pomeni emigrantom ali za usodo sveta zainteresiranim tujcem. Zdi se, da so v igri svobodni Zahod, socialistična svetovna revolucija, čast “našega naroda”, rešitev naše vere. Ko gospodarji vojn to blago posebej obdelajo z vzpostavitvijo specialnih skupin, ki so retorično izšolane in komunicirajo z mednarodno javnostjo, se začnejo na tržišče nasilja od zunaj stekati precejšnja sredstva. Jonas Savimbi je, predno se je ponovno vrnil k osnovnemu poslu v rudnikih diamantov v Angoli in Zairu, lahko prodal svoje bojevanje v Angoli kot žrtvovanje za maoistično svetovno revolucijo, pa tudi kasneje kot bojevnika za obrambo svobodnega Zahoda pred socializmom.

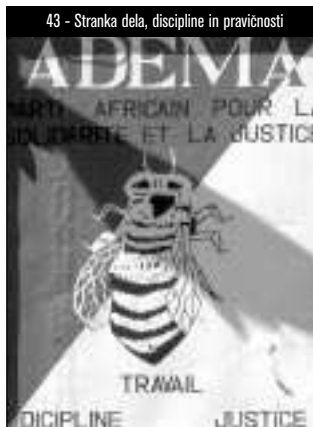
Tudi produkcija nasilja sledi ekonomskim imperativom. Človek si prizadeva zmanjšati stroške nasilja. K neobhodno potrebnim virom spadajo orožje, strelivo in pogonsko gorivo; tukaj se ne spleča zaradi stroškov varčevali na kakovosti. Dobičkonosnejše je varčevanje pri plačilu najemnikov. “Marodacija”, sistematično pljenje vojakov, je zato očitna oblika reprodukcije delovne sile. Opažamo celo nastajanje tržišča za marodiranje. Ljudje plačajo pristojbino, da se lahko udeležijo plenilnih pohodov.⁹ Tam, kjer gostota prebivalstva ni tako visoka, da bi merodacija lahko dajala smiseln zaslužek, je dajanje hrane za prehranjevanje vojskujočih enot posebno dobrodošlo. Pomoč v hrani je namenjena preskrbi enot; begunska taborišča služijo kot vojašnice za enote, ki čakajo na vojaško akcijo, in njihovo oskrbo.

Stroške znižujeta tudi želja po prestižu ali potreba, da se neka iniciacija poveže z nasiljem, zato postanejo v nekaterih družbah mladi moški visoko motivirani “prostovoljci”. Za krajši čas, kar je pomembno predvsem v začetni fazi trga nasilja, lahko obljuba o razrešitvi latentnega konflikta ali odstranitvi samodržstva mobilizira neplačane akterje.

Stroškovno posebno ugodna oblika mobilizacije delovne sile je podpihovanje strahu. Propaganda postane pomemben produkcijski instrument. Z gospodarskega vidika brezsmiselno nasilje lahko na ta način dobi svoj pomen. Strah pred maščevanjem žrtev ne dopušča nobene druge izbire kot vključitev v vojsko ali pa podpiranje vojske zaradi lastne zaščite. Strah pred maščevanjem stabilizira sistem.

Pri tem ne gre zgolj za akumulacijo nasilnih sredstev in denarja oziroma blaga, temveč tudi akumulacijo časovnih opcij. Čas je, prvič, mogoče pridobiti z zagotovitvijo subsistenčnih sredstev. To omogoča sklepanje sporazumov o dobavljanju hrane (tudi od humanitarnih organizacij), plačevanje prisilnih dajatev zasužnjene prebivalstva. Drugič, čas se pridobiva tudi s sklenitvijo sporazumov s konkurenti ali nasprotniki. Tretjič pa se pridobi čas s pogajanjem (prim.

⁹ O tem sem prejel poročilo nekega doktoranta o jugoslovanskih razmerah, kjer so organizacije prostovoljcev sprejemale podporo “vikend vojakov”, ki so se ob petkih popoldne s plačilom določene pristojbine in izposojnine za orožje z avtobusom odpeljali na “fronto” in se v nedeljo zvečer bogato obloženi vrnili nazaj. V tem smislu je ekonomsko povsem logično, da so na pohode odhajali tudi sadisti, ki so plačali pristojbino za iskanje svojih zadovoljitev.

pojem "kraja časa" pri von Trotha, 1994: 425 ff.). O prenehanju nasilja, dostavi blaga ali o sporazumu se lahko človek pogaja in pri tem sploh ni zainteresiran za ustavitev nasilja, blago ali sporazum (ali le sekundarno). Odločilna je pridobitev časa. Ker Stanley ni razumel tega dela strateške igre, je, tako kot danes pogajalci OZN, postajal opazno nervozen, ko so ga lokalni ali nadregionalni oblastniki zadrževali v pretečih razmerah. Z gledišča njegovih nasprotnikov je bilo to samo žongliranje s tremi sredstvi (latentnega) nasilja, dobrin (kot sredstva izmenjave) in seveda časa. Naj nekoga oropajo, izsilijo davščino ali z njim izmenjajo blago, ali je bolje najprej vse blokirati in igrati na čas? Igranje na čas omogoča kupovanje miru, kar se potem imenuje obdavčitev ali carina, čemur sledi nato izmenjavanje dobrin za denar ali denarja za dobrine. Časovno zavlačevanje lahko drugo stran tako zelo oslabi ali enostavno znervira, da je potem lažje doseči vojaški uspeh.

KAKO STRUKTUROTVORNA SO ČUSTVA?

Resen protiargument tezi o ciljni racionalnosti nasilja so poročila očitcev pri vojnih pogajanjih, ki, drugače kot merkantilistični in diplomatski partnerji gospodarjev vojn, govorijo tudi o sovraštvu in strahu, prijateljstvu in sadizmu.

V vojni retoriki (vključno s pesmijo in romanom)¹⁰ in v ritualih bojnikov nam kot motiva dogajanja nasproti stopata prijateljstvo in solidarnost. S krvnimi rituali se krepí bratstvo. Ravno pretirano klena ceremonialna praznovanja bratstva pogostokrat prekrivajo dejstvo, da novi krvni bratje ne morejo graditi svojih vezi s čustvi. Orožarsko bratstvo se mi zdi dvomljivo razlagati z osebno zaupnostjo. Iz Somalije in Kameruna so prišla poročila, da se nekdanji prijatelji iz otroštva medsebojno pobijajo. Tako rituali kot retorične zaobljube so prej izraz dvoma v obstojnost odnosa kot pa izraz neke samoumevnosti.

Nam prestrašenim opazovalcem se podoživeto kaže motiv sovraštva, ki se potem izraža v vojaških revanšističnih bojih. Lokalnozgodovinska poročila o žrtvah nasilja, ki govorijo približno o času druge svetovne vojne, bolj kažejo na to, da je v času neposredno po udarcih usode pripravljenost na maščevalno nasilje zelo majhna. Žrtve bolj kot maščevanje zanima konec nasilja. Za prebuditev maščevalnih občutkov potrebuje človek nek minimum energije, ki pa komajda lahko vznikne iz depresije.

Meni se zdi pomembnejši fenomen legitimnega sadizma. Sadizem, tudi takrat, ko je očitno nevrotičen, se prikazuje za legitimnega samo takrat, ko je obrnjen proti nasprotniku. Dejanja sadistov in tudi oni sami "heroji", so pogostokrat vključeni v propagando z namenom, da z bojznijo destabilizirajo nasprotnika, ga ovirajo pri organizaciji obrambe. Teatralično insceniran teror naj bi ohromil bodoče žrtve.

Poročila, ki jih v zadnjem času dobivamo iz Ruande, nas opozarjajo na strah kot najpomembnejše čustvo, ki ga izrabljajo vojskujoče se strani (Neubert, 1994). Strah, sam postati žrtev nasilja, sproža preventivne bitke (prim. Bringa, 1993). Te "preventivne bitke" so

¹⁰ O nekdanji Jugoslaviji glej Ivan Čolović (1996).

44 - Sudanski uporniki

45 - Vojna na podeželju

redko kdaj strateško načrtovane, hitro eskalirajo in se končajo s klanjem ljudi, ki so si bili nekoč blizu. Poročila iz Ruande in tudi iz Bosne postavljajo v ospredje pomen radijske in televizijske propagande. V Ruandi je imela radijska postaja, postavljena s sredstvi za razvojno pomoč, vlogo ustvarjalke in ojačevalke strahu, ki je nato izzvala pokole (Meillassoux in Behrend, 1994).

Velika razlika med tako imenovanimi državljskimi vojnami v času po drugi svetovni vojni in nasilju prepuščenimi tržišči v zadnjem stoletju je, da danes elektronska propaganda hitreje in stroškovno ceneje doseže mase prebivalstva, s tem pa lahko spremeni strah ljudi v doslej neznanih razsežnostih v množično udeležbo v, le za redke ekonomsko privlačnih, vojaških podvigih. Avtomatizem maščevanja in strahu pred njim ustvarja enoumje tam, kjer je prej večplastna (multipla) pripadnost (npr. jeziku, religiji) ljudi puščala nevtralne do vojaških akterjev. Z novo enoumnostjo je mogoče obsežno uničevati in pri strojničnih rafalih ni treba paziti na posamezne hiše. Smiselno vojaško strateško ločevanje prijatelj/sovražnik lahko zdaj ideološko preoblikovano prevzame podobo "etničnega čiščenja". Strah, biti opredeljen kot sovražnik in s tem postati potencialna žrtev, ali pa strah pred maščevanjem pri tem preobrazi doslej še ne mobilizirane civiliste v neplačane pomagače "etničnega čiščenja".

STABILIZACIJA TRŽIŠČ NASILJA

Na nasilju prepuščenih območjih nastane popolnoma neregulirano tržno gospodarstvo, celo radikalno svobodno tržno gospodarstvo. Kulturalistična očala povzročajo napačno tolmačenja te strukture. V teh državljskih vojnah si ne stojijo nasproti ne etnije ne klani, temveč gospodarski interesi (od dobička preko plače najemnikov, izkupička naropanih dobrin do enostavne subsistence). Če območij brez nasilja ni, bo množica prebivalstva kot raja izčrpana in pregnana v begunstvo. Toda pri tem se tudi nekaj stabilizira. Stabilizirajo se produktivni gospodarski sistemi uporabe in proizvodnje nasilja. To so sistemi, ki vedno znova dosegajo nepredirno meglo politične legitimacije in zato radi prevzamejo kulturalistične interpretacije in jo navzven tudi odigrajo.

Ena od posledic nasilnih razmer je, da pridobitvene možnosti izginjajo v alternativnih gospodarskih panogah. Obrt, industrijska proizvodnja, svobodna trgovina in kmetijstvo zaidejo v krizo in, če so odvisne od kontinuirane dobave od zunaj, popolnoma propadejo. Plače in zaslužek v tem sektorju padejo. Intenzivno vloženi kapital je razvrednoten. Zarajo gospodarskega sistema, tiste, ki so odvisni od plačanega dela, in majhne podjetnike je v tem primeru smiselno in pogostokrat edina preživetvena možnost, da se pridružijo vojakom in/ali plenilcem. Podjetju gre dobro, če svoj tekoči kapital vloži v vzpostavitev vojaške enote in nakup orožja. Zato ne smemo biti presenečeni, da so bili gospodarji vojn v Somaliji pred tem, v obdobju miru, večinoma trgovci na veliko ali pa so delovali kot politični podjetniki (podjetniki na korupcijskem tržišču, tudi na tistem z razvojno pomočjo). Trg nasilja se sam stabilizira tako, da se alternativne pridobitvene panoge znajdejo pod udarom, zato njihove produkcijske možnosti padejo, delovna sila in kapital pa se, gledano relativno, preusmerijo k visokim plačam in možnostim dobička v nasilna gospodarska področja.

K samostabilizaciji spadajo tudi prizadevanja na simbolično-ideološkem polju. Izbira varovalnega spremstva pomeni skoraj zmeraj izstavev čeka za negotovo prihodnost. V takšnih tržnih razmerah je za vojne podjetnike bistveno, da zbujajo vtis obrambne sposobnosti in vojaške moči. Zato demonstrativna brutalnost vsekakor spada k uspešno uporabljeni propagandni metodi te obrti. Gospodarska zgodovina južne Centralne Afrike (von Oppen, 1993) že za prejšnje stoletje govori o tem, kako pomemben je bil zato ceremonialni razcvet oblasti tako imenovanih poglavarjev, saj je pritegnil v njihovo območje trgovske karavane. Če je pot neke karavane potekala 20 km severneje ali južneje, je bilo to za lokalne oblastnike odločilnega pomena za razcvet ali upad njihove obrti. Danes so temu analogne vojaške parade pred kamerami mednarodnih televizijskih ekip ali intervju liberijskega gospodarja vojne na BBC-ju. Konkurenca za zmeraj bolj izrazita prikazovanja moči in nasilnosti, četudi s simboli "sakralnega kraljestva" v 19. stoletju ali z ekshibicijskimi boji na televiziji v 20. stoletju, ima smisel pred ozadjem neke predvsem na varovalnem spremstvu zgrajene lokalne blagovne ekonomije. Ideološka samopredstavitev, ki potiska nasilje v ospredje, naj bi stabilizirala položaj na trgu nasilja.¹¹

Posebno redka in po svojem pomenu šestokrat podcenjena dobrina je informacija. Informacija lahko postane drago plačljivo blago. Collin Turnbull (1972) je npr. opisal, kako so Iki v Ugandi spremenili lovski način produkcije lovcev in nabiralcev ter postali plačani izvidniki za gospodarje vojn in roparje.

46 - Forday Sankoh (Sierra Leone)

47 - Robert Mugabe (Zimbabve)

48 - Abacha (Nigerija)

Izbira žrtev je posledica resnično kompleksne kalkulacije. Vsak, ki nekaj ima, ne bo oropan. Tudi gospodarji vojn potrebujejo trgovinske partnerje, podpornike in nevtralne sile. Za njihov občutek varnosti pa je dobrodošlo, da nasilje sledi jasno simbolično začrtanim linijam. Temu služijo religijski znaki, mestna obleka, regionalni naglas idr., saj zbuja občutek etnične ali religiozne konfrontacije. Noben trgovski partner ali zaveznik vendarle ne more biti prepričan, da ne bo postal žrtev poželjivosti včerajšnjega bojnega brata. Zveze se lahko neomejeno segmentirajo. Za poveljnika je posebno neprijetno "izdajstvo" enote. Zlasti na dobičkonosnem trgu nasilja je težko vzpostaviti vojaško disciplino. Prej obstoječi vzorec avtoritete pomaga obdržati stabilne črte poveljevanja.

Stroški nasilja vplivajo na to, da je število mrtvih žrtev na tržiščih nasilja manjše kot v klasičnih vojnah. Tudi gospodar vojne vidi stroške smrti. Toda aganžma "cenejših" prosto-voljnih sil, ki jih mobilizirajo s pomočjo strahu, lahko število žrtev občutno zviša. Ko je nasilje postavljeno v službo neekonomskih ciljev kot sta prestiž ali teritorialna oblast, se etnično čiščenje pridruži ropanju in izsiljevanju varščine, spremeni pa se tudi značaj trgovskega prostora in poviša se število žrtev.¹²

Tržišča nasilja so visoko dobičkonosni in več desetletij stabilni socialni sistemi, ki jih lahko uniči le monopolizacija nasilja,¹³ izčrpanost notranjih virov ali konec pritoka zunanjih virov. Z videnja vodilnih akterjev je lahko nasilje z najvišjimi zaslužki ciljno racionalno uporabljeno za maksimiranje dobička tako, da ga lahko primerjamo z drugimi ekonomskimi sredstvi. In to velja kljub temu, da ogromna destrukcija celotnega sistema ne dopušča akumulativne bilance. Dokler izvrševanje oblasti gospodarjev vojn ni odvisno od soglasja tiste večine, ki stoji na strani

poraženih, lahko to v sebi visoko racionalno vodenje gospodarstva ostane nespremenjeno. Resda na tržiščih nasilja ne more priti do povišanja družbenega bogastva, lahko pa se vpeljejo novi produkcijski odnosi - tudi "modernizacija".

49 - Vojak v Sierra Leoneju

¹¹ Tržišča nasilja ne nastanejo in ne obstajajo v nekem vakuumu. Zrastejo iz samoorganiziranih socialnih sistemov, ki kot taki odrejajo izmenjavo s svojim okoljem in nadaljujejo to izmenjavo v deloma spremenjeni obliki. Tukaj lahko razpoznamo eno od nevalgičnih mest tržišč nasilja: od zunaj jih lahko uničijo blokade, seveda pa lahko primere dosedanjih uspešnih blokad le težko naštejemo. Morda je Mozambik po spremembah v Južnoafriški republiki en tak primer. Za današnjo Somalijo tega gotovo ne moremo trditi. Pogosteje pride do zloma, ko zahteve po najbolj iskanem viru, namreč zaupanju, same od sebe generirajo nove strukture. Kot tajne družine ali strogo hierarhično organizirani poli moči nastanejo strukture, ki odvisne od samih sebe izključujejo tako mehanizme trga kot tudi poljubne odpovedi pogodb.

¹² In zakaj bi se naročnik vojne upiral poskusu, da bi služil "visoki" stvari, če pa je zanj samo dobičkonosna?

¹³ Glej Norbert Elias (1978) o procesu monopolizacije in Volker Janssen (1991) o prenosu Eliasovega modela na Etiopijo.

AMBIVALENTNI PROSTORI DELOVANJA

Nobeno dogajanje na trgu ne temelji zgolj na motivih dobička, subsistence in potrošnje. Dogajanje na trgu se ne more ustaliti brez sekundarnih motivacij. To se kaže npr. v pripisovanju prestiža tistim panogam, ki opravljajo *Know How* transfer. Sekundarne motivacije lahko postanejo tudi primarne, s katerimi se potem uveljavljajo neke nove reference racionalnosti. Kapitalisti najemniške vojske v 30-letni vojni so postali zelo vplivni državniki (in bankroterji). Na prehodu nastajajo ambivalentni (ali polivalentni) prostori delovanja. To je tako, kot če bi za isto kvartopirsko mizo skupaj sedeli kvartopirci in igrali isto igro, pa bi vseeno različno ocenjevali poteze v njej. Takšni, po merilih večine "iracionalni" soigralci lahko zmagajo, če si zagotovijo redke vir. Eden od posebno redkih virov je zaupanje. Tam, kjer nobena instanca ne stabilizira norm, se lahko, če je to ekonomsko smiselno, razdre vsaka pogodba. Celo "zvestoba" bojevnikov gospodarju vojne ne izključuje, da se ne, če je posredi dobiček, osamosvojijo od njega. Ideološka ponudba, ki uveljavlja cilje onkraj vladajoče ekonomije, morda božje kraljestvo ali antikapitalistično revolucijo, je tukaj posebno zanimiva. Mao Ce Tungova kitajska revolucionarna vojska se je razvila v osrčju trga nasilja med gospodarji vojn in zmagala nad večino.

ALI SE Z NASILJEM SPREMENI RACIONALNOST RAVNANJA?

Velikokrat se diskutira o tem, ali racionalnost ravnanja z nasiljem narašča. Na to ne moremo odgovoriti na splošno, čeravno lahko iz nekaterih analiz primerov dobimo elemente za odgovor. Da bi pokazali, ali evropska zgodovina prej potrjuje tezo o civiliziranju nasilja (Elias 1978), ali ne (Joas 1996), moramo kot potencialnega falsifikatorja izbrati neevropski in poleg tega še sodobnosti pripadajoč primer s kolikor mogoče močno interno diferenciacijo. Od materiala, ki sem ga preučil sam, se mi zdi zato dober primer nasilju prepuščeno območje, ki je nastalo z lovom na sužnje v zahodni Afriki v 18. in 19. stoletju.

Kraljestvo Dahomej (natančneje Danxom) na tako imenovani obali sužnje v zahodni Afriki je bilo v več ozirih del moderne. Dobavljalo je, uspešneje kot drugi konkurenti, delovno silo za rudnike in skorajda industrijsko plantažno produkcijo v Južni in Severni Ameriki. V teku približno 200-letnega angažmaja v trgovini s sužnji se je kraljestvo Dahomej s ciljem učinkovitega dobička kontinuirano spreminjalo. Po temeljitem premisleku se je nek dahomejski kralj celo odločil proti vpeljavi abecedne pisave, vendarle pa je vpeljal vizualiziran postopek upravne statistike. Posebno na področju vojske je prišlo do omembe vrednih prevzemov inovacij, nazadnje leta 1892, seveda prepozno, celo do prevzema nove tehnologije mitraljezov. Vse naokrog Dahomeja je bilo bolj ali manj nasilju prepuščeno območje. Kljub temu so bile družbe zares različno naravnane do nasilja. Te razlike radi utemeljujejo s tem, da so na tem prostoru prenose inovacij med družbami daleč bolj zavirali kot v istem času v Evropi.

Kako so ljudje živeli v teh afriških družbah pred začetkom (tukaj šele na koncu 17. stoletja vpeljanega) velikega lova na sužnje, lahko sklepamo le preko posrednih znamenj. Iz

arheološko evidentiranih ostankov naselij je razvidno, da so imele varovalne strategije pri oblikovanju naselitvenega prostora očitno majhen ali nikakršen pomen. Iz prevzema kulturnih dobrin lahko sklepamo, da so si medsebojno posredovali celo vrsto agrarnotehno-
loških razvojnih inovacij in željno sprejeli nove vrste in različice iz Sredozemlja kot tudi z zahodnoafriške obale, toda možnosti za prevzem vojaške tehnologije niso izrabili oz. zaznali so jo prepozno. To so bile torej očitno bolj agrarnoprodukcijske kot k nasilju usmerjene družbe. Ko je Ajahut "Aja-morilec" ustanovil kraljestvo Dahomej, je to moralo učinkovati kot udarec na boben. Ustno izročilo pravi, da so ustanovitelji kraljestva Dahomej praznovali uporabo nasilja, tudi v družbi, kot krepost. Njim sosednja pa tudi jezikovno sorodna družba Ayiz v svoji ustni tradiciji poudarja usmerjenost k nasilju kot razliko med ljudmi Dahomej in njimi. Ljudje Dahomeja naj bi bili kot zveri in so se s tem celo hvalili.

V tem prostoru najdemo štiri ostro ločene tipe družb: 1. družba lovcev na sužnje iz Dahomeja, 2. družbe, odvisne od njihovih vojščakov (tukaj ne bom govoril o njih, glej Elwert 1973), 3. ob-

rambne družbe, ki so zares uspešno kljubovale lov-
cem na sužnje, in 4. ubežne družbe, ki so se namesto na uporabo orožja specializirale na disperzijo.

Zadnje, ubežne družbe, bomo obravnavali najprej. Pri Berbah na severu Benina¹⁴ še danes opazimo obeležja, in spomine, ekstremne specializacije na preživetje z begom. Živijo v radikalno razpršenih naseljih. Šele v 50. letih so nekateri (danes seveda večina) sprejeli tip koncentrirane vasi. Ta ekstremno razpršena naselitev morda ni bila namenoma takšna, da bi z njo dosegli, kar dejansko so

povzročili, namreč, da so napadi lovcev na sužnje postali neekonomični. Iz družbeno imanentnega (emškega) vidika se to kaže kot posledica nekega ekstremno slabotnega mehanizma za reševanje konfliktov. Ob sporu so reagirali tako, da so se razbežali. V oralni kulturi se je do danes ohranil spomin na krepost pobega in skrivanja. Berbe poznajo nasilje osebnega, afektiranega konflikta. In ravno takšnemu nasilju se je treba izogniti. Rešitev za to je razpršena naselitev. Kreposti strateško uporabljena nasilja ne poznajo.

Drugače so reagirali Basede, obrambna družba na severnem robu od vladarjev Dahomeja preiskanem območju. V nekem prvotno begunsko zasnovanem agrarnem mestu so se branili kolektivno. Okoli mesteca je rastla goščava z zavestno gojenim visokim gozdom in gosto trnovo živo mejo. Pravila konflikta so povezovala družbo in integrirala tujce. Napadalna vojna ni bila stvar kolektiva. Prihajalo je do ropanja posameznih klik, toda to je bila njihova osebna stvar. Pri napadu na mesto Bassila, kjer so živeli Basede, je prišlo do učinkovite mobilizacije obrambe. Na udarec na boben so za boj sposobni moški padli v transu podobno besnilo (oziroma vsaj delali so tako, kot če bi bili obsedeni od besa) in takšni so šli v napad. Mnoge pesmi

¹⁴ Njihovi glavni sovražniki seveda niso bili lovci na sužnje iz Dahome, temveč Tyokosi, ki so deloma tudi ljudem iz Dahome naprej prodajali sužnje.

50 - Trg revolucije v Ouagadougou

hvalnice so poleg prestiža uspešnih kmetov opevale tudi prestiž velikih bojevnikov. Te pesmi zvenijo še dolgo po smrti junakov. Seveda pa je lahko vojni junak postal le tisti, ki je zmagoval. Kdor je navkljub velikim naporom in preteklim uspešnim bojem na koncu umrl v spopadu, ni mogel postati junak, kajti takšen človek je poraženec, ki ga je bolje pozabiti. Podobe tragičnega junaka, ki nam je znana iz zahodne antike, tukaj niso poznali. Da tukaj, drugače kot pri Berbah, niso poznali le ene norme, kolektivno obrambo skupnosti, temveč da je bil prestiž bojevnika predmet akumulacije slave, je po mojem mnenju bistvena razlika med tema dvema družbama. Uporaba nasilja individualnih akterjev je stabilizirana z vzpostavitvijo druge motivacijske ravni, ki sega preko življenjskega obdobja. Seveda to ni edini vzorec druge motivacijske ravni. V sistemih, usmerjenih v prestiž, kot so tisti v vzhodni Afriki, najdemo kot drugi motiv, poleg dodelitve samega pristiza, vsekakor pridobivanje dobrin, torej ropanje.

V družbi lovcev na sužnje, posebno v Agbomeju, glavnem mestu Dahomeja, se je ta prestiž raztegnil v pravi kult bojevnikov in nasilja. Drugače kot v Bassili je tukaj obstajala tudi predstava o življenju po smrti. Kri kasnejših žrtev, in nenazadnje človeških žrtev, prehranjuje junaške prednike v onostranstvu. Torej je druga motivacijska raven zelo široko razpredena. Istočasno najdemo tam razmah strateških ukrepov, ki so znatno omejili tveganje nasilja tistih, ki so imeli korist od lova na sužnje. Prvič, za neposredne napade so uporabljali pretežno vojščake, ki so z relativno primitivnim orožjem izvedli udarne napade. Za njimi so stale s strelnim orožjem oborožene, v vojašnicah nastanjene kraljeve posebne enote (med drugimi tudi zaradi svoje brutalnosti strah zbujajoče Amazonke). Drugi ukrep za zmanjšanje tveganja je bil razmah teroroja. Teror hromi. Eden pomembnejših ciljev pri lovu na sužnje je dosega paralizirajočega strahu, zaradi česar je treba na eni strani uporabiti kolikor je mogoče malo nasilja, da bi po drugi strani ujeli čim več ljudi - neranjenih sužnjev. Temu namenu so služila propagandistična poročila z bojišča in inscenacija pripravljenosti na nasilje z rituali in vizualno umetnostjo. Javno praznovanje letnih človeških žrtev, na katero so povabili poslance in poročevalce iz vseh sosednjih območij, pesmi, praporji z nasilnimi motivi in barvni reliefi na javnosti odprtih delih palač naj bi ohranili spomin na brutalnost bojevnikov iz Dahomeja.

Ubežne družbe Berb, obrambna družba Based in dahomejsko gospostvo lovcev na sužnje so zgradila vsaka zase sprejemljivo obliko ravnanja z nasiljem, ki jim je na enak način stoletja omogočala enakomerno reprodukcijo in celo rast. Ne moremo pa jih uvrstiti v neko evolucijsko stopenjsko razčlenitev. Vse tri predstavljajo "preživetveno prilagoditev".¹⁵

Na tem mestu lahko postavimo most nazaj k tržiščem nasilja. Tržiščem nasilja manjka neka vsesplošno sprejeta druga motivacijska raven. V prodajnih krizah, ko kopni kredit ali pa je delovna sila maloštevilna, podjetja bankrotirajo. Če v rezervi ne leži drugi motiv delovanja, se sistem kot tržišče zruši. Ker so nezavarovana izpostavljena cikličnosti tržišča, morajo ostati tržišča nasilja efemerni fenomen. Seveda se lahko izkušnja nasilja kot izostanek razvoja, izkušnja tržišča kot ekonomska priložnost in *Know How* nasilja kot tehnologija povežejo v nove socialne strukture.

Kljub večkratnim prodajnim krizam, ki so nastale kot posledica političnih dogodkov (kratkotrajna prepoved trgovine s sužnji v francoski revoluciji), navkljub konkurenci drugih

afriških držav izvoznic sužnjev ali navzlic gospodarskim krizam odjemalskih območij v Novem svetu, je lahko Dahomej ostal do konca čezmorske trgovine s sužnji (do sredine preteklega stoletja) najmočnejši producent sužnjev in se je lahko tudi tja do francoskega prevzema lova na sužnje ohranil skupaj z drugo izvozno produkcijo kot del medtem diverzificiranega sistema. Francosko osvojitve je večina prebivalstva, tudi v osrednjem območju kraljestva Dahomej, pozdravila kot konec nasilja.

Nasilje v preteklosti, ki je še danes živo v ustnem izročilu, zdaj udarja nazaj: nasilje je postalo anatema politike, ki je do danes represivnemu nasilju avtoritarnih oblastnikov relativno uspešno natikala vajeti. Do nasilnih uporov je prišlo le, ko so Francozi lovili rekrute (iz dahomejskega stališča je bila to nova oblika starega načina pridobivanja vojščakov) za svoje vojne. Vključevali so pripadnike vseh etnij. A osvoboditev Dahomeja ni preprečila tega, da se vojaki iz Dahomeja ne bi bojevali skupaj z ljudmi iz drugih francoskih kolonij v Afriki v pozicijski vojni pred Verdunom (v prvi svetovni vojni) in pred Dien Bien Phujem (v indokinski vojni). S francoskega zornega kota so bile te poteze ciljno racionalne, žal pa niso prinesle zelenega uspeha. Za preživele Dahomejce, ki se še danes z grozo spominjajo¹⁶ tega klanja, pa je bilo to nesmiselno početje; ciljna racionalnost v njihovem stališču ne obstaja.

Tisto, kar se dojema kot ciljno racionalno, ne moremo ločevati od vsakokratne družbe, ki različno razvršča relevance, ki postavljajo v medsebojni odnos oblast, čast in dobrine. Odnos do uporabe nasilja se spreminja s prestrukturiranjem na ravni motivacije, informacije in oblasti. Z vzpostavitvijo (ali ukinitvijo) druge motivacijske ravni se lahko strateško nasilje stabilizira (ali destabilizira).¹⁷ Z informacijo o dobičkonosnih ali izgubarskih posledicah nasilja se lahko njegova uporaba pospeši ali restringira. Osebe, ki so udeležene v oblasti in ki z nasiljem manj dobijo kot izgubijo (demokratizacija),¹⁸ zavirajo uporabo sile.

Po mojem mnenju je komaj mogoče pokazati, da je zgodovinska evolucija, še posebej modernizacija, imela vpliv na fenomen ciljnoracionalne uporabe nasilja:¹⁹

Z zornega kota vodilnih akterjev se lahko nasilje z najvišjimi dobički vselej uporablja do te mere ciljno racionalno za maksimaliziranje dobička, da lahko preneha primerjavo z drugimi ekonomskimi sredstvi (teza 1).

V okviru zadanih ciljev pridobitve oblasti, prestiža in dobrin se nasilje uporablja pretežno ciljno racionalno (teza 2).

¹⁵ Šele pod spremenjenimi pogoji postkolonialnih držav je postal "konfliktni beg" Berb problem, konfliktno regulacijske institucije Based pa priložnost.

¹⁶ In ki ne pozabljajo, da je bila večina žrtev, ki je padla v teh bojih na francoski strani, temnopoltih.

¹⁷ To je povsem očitno morda ne povsem brezuspešen cilj mirovne agitacije.

¹⁸ Seveda si ne smemo delati iluzij o tem, da so prav v demokratičnih družbah, če so konstruirane kot relativno zamejeni komunikacijski prostori, možnosti dezinformacije, ki se nanašajo na preteče tveganje, velike in brez nadaljnega lahko kompenzirajo nasilno potlačeno posledico.

¹⁹ Razvoj strateškega nasilja je seveda povezan z drugimi razvojnimi procesi. K temu spadajo izgradnja in stabilizacija ukazovalne verige, razvoj specialnega znanja o čustvenem uravnavanju ljudi in zdiferenciranost pridobljenih informacij za vojaške cilje.

Kajpada se spremeni relativni pomen usmerjenosti na oblast, prestiž ali dobiček. Pri tem so se izkazali sistemi večkratnih motivacij vsekakor za relativno trajnejši vzorec (teza 3).

Uporaba nasilja individualnih akterjev se stabilizira z vzpostavitvijo druge motivacijske ravni, ki presega življenjsko dobo (teza 4).

Tržišča nasilja so nezavarovana izpostavljena cikličnosti trga. Zato morajo ostati efemerni pojavi (teza 5).

Zato domnevam, da v okvirih, v katerih so ekonomske možnosti mednarodno povezane s svetovnimi tržišči, pogosteje nastajajo ekonomsko motivirani nasilni sistemi, namreč tržišča nasilja (teza 6).

POGLED

Kako bo v prihodnje? Če v kot pospravimo opravičujoče mite podjetnikov nasilja in eksotizirane (znanstvene) predstavitve, je razpoznaven jasen vzorec uporabe nasilja, tako da lahko formuliramo tudi teze o vzorcu njegovega spreminjanja.

Spričo tega ne prav razveseljujočega pogleda na zgodovino človeštva je lahko upanje na zaježitev ciljne racionalnosti nasilja realistično le, če istočasno opazujemo tri ravni. Ogroziti je treba prestiž bojevnikov (ali splošneje drugo in tretjo motivacijsko raven). Akterji, tudi pod ravno strategov, morajo biti informirani o svojem tveganju. Potencialne žrtve, in tudi one so del bojevnikov, morajo biti vključene v sistem oblasti. V tem primeru bi lahko prizadevanja za spremembe označili kot "civiliziranje" nasilja. Doslej pa to še ni produkt naše družbene evolucije.

Prevedla Nina Kozinc

LITERATURA

- ALBER, ERDMUTE (1997): *Vom Kriegsherr zum administrativen Häuptling: Transformationen von Macht und Herrschaft bei den bëBaatombu*. Dissertation, Berlin: Freie Universität.
- ALLEN (ur.), TIM (1996): *In Search of Cool Ground. War, Flight and Homecoming in Northeast Africa*. Genf: UNRIS.
- BAYARD, JEAN-FRANÇOIS (1993): *L'Afrique entre la guerre et la Démocratie*. Ms. Paris
- BAZIN, JEAN in EMMANUEL TERRAY (ur.), (1982): *Guerres de lignages et guerres d'états en Afrique*. Paris: Edition des archives contemporaines.
- BOGNER, ARTUR (1992): *Ethnicity and the Monopolization of Violence*. Ms., Bielefeld: FSP Entwicklungssoziologie.
- BONTINCK (ur.), FRANÇOIS (1974): *L'Autobiographie de Hamed ben Mohammed el Murjebi*. Bruselj: Académie Royale des Sciences d'Outre Mer.
- BRINGA, TONE (1993): *Bosnia*. Granada TV, Film.
- CH'I HSI-SHENG (1976): *Warlord Politics in China*. Stranford: Stranford University Press.
- CLAUSEN, LARS (1988): *Produktive Arbeit, destruktive Arbeit. Soziologische Grundlagen*. Berlin: de Gruyter.
- COMPAGNON, DANIEL (1991): *Dynamiques de mobilisation, dissidence armée et rébellion populaire: le cas du Mouvement National Somali (1981-1990)*. Ms. Paris.
- ČOLOVIĆ, IVAN (1996): *Das Bordel der toten Krieger: Folklore, Politik und Krieg*. Osnabrück: Fibre.
- DJAMA, MARCEL (1992): *Polysémie et détournements de conflits locaux en Somalie*. Ms., Paris: Institut du Monde Arabe.
- DORNBOOS, MARTIN in CLIFFE, LIONEL (ur.), (1992): *Beyond the Conflict in the Horn - the Prospect for Peace, Recovery and Development in Ethiopia, Somalia, Eritrea & Sudan*. Trenton, New Jersey: The Red Sea Press.
- DUFFIELD, MARK (1997): *Ethnic War and International Humanitarian Intervention: a Broad Perspective*. V: Turton D. (ur.): *War and Ethnicity*, Rochester: University of Rochester Press.
- ELIAS, NORBERT (1978): *Über den Prozess der Zivilization I in II*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp (5. izdaja).

- ELWERT, GEORG (1973): *Wirtschaft und Staat in 'Dahom' (Dahomey) im 18. Jahrhundert*. München: Renner.
- ELWERT, GEORG (1995): *Gewalt und Märkte*. V: Dombrowski W. in Pasero U. (ur.): *Wissenschaft. Literatur. Katastrophe. Festschrift für Lars Clausen*. Opladen: Westdeutscher Verlag, str. 123–141
- ELWERT, GEORG (1989): Nationalismus und Ethnizität. Über die Bildung von Wir-Gruppen. V: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41, str. 440–464.
- GARCIA-RUIZ, JESUS in MEILLASSOUX, CLAUDE (1988): *La reproduction compromise - Conditionnement militaire et religieux des paysanneries guatemaltiques*. Ms., Paris: CNRS.
- GEFFRAY, CHRISTIAN (1992): *La cause des armes au Mozambique: anthropologie d'un guerre civile*. Paris: Editions Karthala.
- GEFFRAY, CHRISTIAN in PETERSEN, MÜGENS (1985): *Sur la guerre dans la province de Nampula*, Ms., o. O.
- GERMUND, WILLI (1994): Nieder mit der Hilfe! V: *Die Tageszeitung* 6.10.1994, str. 12.
- GLUCKMAN, MAX (1973): *Custom and Conflict in Africa*. Oxford: Blackwell (8. izdaja).
- HAAS, JONATHAN (ur.), (1992): *The Anthropology of War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOBBSBAWM, ERIC (1962): *Socialrebellen. Archaische Sozialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Neuwied: Luchterhand.
- JANSSEN, VOLKER (1991): Afrikanischer Leviathan. Ein Versuch, Ethiopiens Drama mit Norbert Elias' Hilfe zu verstehen. V: *Kommune* 11, str. 47–55 in 12, str. 56–63.
- JOAS, HANS (1996): Die Modernität der Krieger. Die Modernisierungstheorie und das Problem der Gewalt. V: *Leviathan* 24, str.13–27.
- KRAUTHAUSEN, CIRO (1997): *Moderne Gewalten. Organisierte Kriminalität in Kolumbien und Italien*. Frankfurt a.M.: Campus.
- LORY, JEAN-LUC (1992): *Mündliche Mitteilung zu Neuguinea*, januar 1992, Pariz.
- MARCHAL, ROLAND (1990): *Le secheresse des années 1980 en Erythrée: Famine et gestion des populations par un mouvement de Libération nationale*. Ms., Paris: EHESS.
- McLYNN, FRANK (1991): *Stanly. The Making of an African Explorer*. Oxford: Oxford University Press.
- McLYNN, FRANK (1992): *Stanley. Sorcerers Apprentice*. Oxford: Oxford University Press.
- MEILLASSOUX, CLAUDE (1990): *Poissons – Brûler*. Ms., Paris: CNRS.
- MEILLASSOUX, CLAUDE in BEHREND, HEIKE (1994): Krieg in Ruanda. V: *Lettre* 12, str. 12–15.
- NEUBERT, DIETER (1994): Mehr als eine Bruchlinie. Die Hintergründe des gegenwärtigen Bürgerkrieges in Ruanda. V: *Südwind. Entwicklungspolitisches Magazin* 6–7, str. 10–11.
- OPPEN, ACHIM VON (1993): *Terms of Trade and Terms of Trust*. Münster: Lit-Verlag.
- PAPSTEIN, ROBERT (1991): *Eritrea - Revolution at Dusk*. Trenton, New Jersey: The Red Sea Press.
- POPITZ, HEINRICH (1992): *Phänomene der Macht*. Tübingen: Mohr (2. izdaja).
- RICHARDS, PAUL (1993a): *Rebellion in Liberia and Sierra Leone: a Crisis of Youth?* Ms., Wageningen.
- RICHARDS, PAUL (1993b): *Fighting for the Rain Forest - Debating Global Environmental Change and Local Violence on the Liberia/Sierra Leone Border*. Ms., Oxford: ASA.
- SCHEFFLER, THOMAS (1996): Worte, Taten, Bilder. Gewaltkultur und Realpolitik im palästinensischen Nationalismus. V: Orywal E., Rao A. in Michael Bollig M. (ur.): *Krieg und Kampf. Die Gewalt in unseren Köpfen*. Berlin: Reimer, str. 121–133.
- SCHLEE, GÜNTER (1996): Traditionelle Totenrituale. Islamisierung und der Islam als Feindbild. V: Orywal E., Rao A. in Bollig M. (ur.): *Krieg und Kampf. Die Gewalt in unseren Köpfen*. Berlin: Reimer, str. 135–146.
- SHERIDAN, JAMES (1983): The Warlord Era. V: Fairbank J. in Twitchett D. (ur.): *The Cambridge History of China*. Zvezek 12, Cambridge: Cambridge University Press, str. 284–32.
- SMOLTCSYK, ALEXANDER (1994): Reise nach Abchasien (III. del). V: *Wochenpost*, Nr. 41, 6. 10. 1994.
- SPITTLER, GERD (1980): Konfliktaustragung in akephalen Gesellschaften: Selbsthilfe und Verhandlung. V: *Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie* 6, str. 142–164.
- STANLY, HENRY M. (1872): *How I Found Livingstone: Travels, Adventures and Discoveries in Central Africa*. London: Low, Marston and Searle.
- STANLY, HENRY M. (1890): *In Darkest Africa or the Quest, Rescue and Retreat of Emin, Governor of Equatoria*. London: Low, Marston, Seale and Rivington.
- STEINER, CINDY (1994): Angola. V: *Africa Report*, januar 1994.
- TILLY, CHARLES (1985): War Making and State Making as Organized Crime. V: Evans P., Rueschemeyer D. in Skopcol T. (ur.): *Bringing the State Back in*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 169–191.
- TROTHA, TRUTZ VON (1994): *Koloniale Herrschaft. Zur Soziologischen Theorie der Staatsentstehung am Beispiel des 'Schutzgebietes Togo'*. Tübingen: Mohr.
- TURNBULL, COLIN (1972): *The Mountain People*. New York: Simon & Schuster.
- WEBER, MAX (1922): *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- WILSON, K.B. (1992): Cults of Violence and Counter-violence in Mozambique. V: *Journal of Southern African Studies* 18(3), str. 527–28.
- WITZ, ALBERT (1982): *Krieg in Afrika - Die nachkolonialen Konflikte in Nigeria, Sudan, Tschad und Kongo*. Wiesbaden: Steiner.
- ZITELMANN, THOMAS (1993): *Disco in Belet Weybe: Probleme einer Ethnographie der Gewalt am Horn von Afrika*. Sozialanthropologisches Arbeitspapier Nr. 54, Berlin: Das Arabische Buch.
- ZITELMANN, THOMAS (1993): Violence, pouvoir symbolique et mode de représentation des Oromo. V: *Politique Africaine* 50(3), str. 45–58.
- ZITELMANN, THOMAS (1990): *Strange Allies in the Borderlands. Ethnographic Observations in the Presence of the Oromo Liberation Front (OLF) in the Sudan*. Ms., Berlin: Institut für Ethnologie.